

GÖKTÜRKLERDEKİ “KUT” İLE SASANİLERDEKİ “FARRAH” (XVARRAH) KAVRAMLARI ARASINDAKİ BENZERLİKLER

THE SIMILARITY BETWEEN THE CONCEPTS OF “KUT” IN GOKTURKS AND “FARRAH” (XVARRAH) IN SASSANIDS

Roozbeh ZARRINKOOB *
Ali Hüseyin TOĞAY**

Öz

Miladi 6. yüzyıldan itibaren Orta Asya bölgesinde görünmeye başlayan ve kısa sürede büyük bir imparatorluğa dönüşen Göktürkler, çağın bir diğer etkili devleti olan Sasaniler ile ticari ve siyasi ilişkiler kurmuştur. Göktürklerin o dönemde göçebe bir medeniyet sürmesi, Sasanilerin ise yerleşik bir hayata sahip olmasına rağmen iki devletin hakimiyet anlayışları arasında bazı ortak benzerliklerin olduğu anlaşılmaktadır. Bilhassa devlet mekanizması ve siyasi gücün kullanımını meşrulaştıran, Farrah ve Kut gibi kavramlar buna örnektir. Farrah kelimesi; saadet, mutluluk, talih ve şans gibi manalara gelmektedir. Tabii Farrah kavramı bu anlamları dışında daha çok Sasani şahlarının, devleti ve millet idare etmek için Ahura Mazda tarafından kendilerine verildiğine inanılan siyasi ve dini gücü ifade ederdi. Eski Türklerle özgü olan Kut kavramı da Farrah kelimesine benzer anlamlara gelmekle birlikte, Göktürk Kağanlarının kontrol ettikleri devlet ve o devleti oluşturan millet unsurunu iyi şekilde yönetmek için Kök Tengri tarafından kendilerine itâ edildiğini düşündükleri tanrısal bir gücü temsil etmekteydi. Bu çalışma, tarihte ilk Türk devleti olarak bilinen Asya Hunlarından Göktürklerle intikal eden Kut kavramı ile Farrah arasında ne gibi benzerlikler olduğu konusunu sınırlı kaynaklar ışığında ortaya koymayı amaçlamaktadır.

* Doç. Dr., Tahran Üniversitesi, Edebiyat ve İnsani Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, zarrinkoobr@ut.ac.ir

** Doktora Öğrencisi, Tahran Üniversitesi Edebiyat ve İnsani Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Tahran/İran, alihuseyintogay25@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7504-8912>

•
Anahtar Kelimeler

Sasaniler, Göktürkler, Farrah, Kut

•

Abstract

The Gokturks, which began appearing in the Central Asian region in the 6th century AD, turned into a tremendous political power within a short time and started to establish commercial and political relations with another influential state of the age, i.e., the Sassanids. Although the Gokturks had a nomadic civilization at that time and the Sassanids had a settled life, it is understood that there are some common similarities between the understanding of domination of the two states. In particular, concepts such as Farrah and Kut, which legitimize the use of state machinery and political power, are examples of this. The word "Farrah" means happiness, luck, felicity, and good fortune. However, besides these meanings, this concept mainly refers to the political and religious power that Ahura Mazda gave to the Sassanid shahs to run the state and nation. Although the concept of "Kut" has the same meaning as the word "Farrah", it represents a divine power that was believed to be given to the Gokturks Khagan by Kök Tengri to manage the nation element of the state. This study aims to reveal the similarities between the concept of Kut, which was transferred from the Asian Huns to the Gokturks, known as the first Turkish state in history, and Farrah, in the light of limited sources.

•
Keywords

Sassanids, Gokturks, Farrah, Kut

مقدمه

روابط ساسانی و گوک ترک ها دقیقاً در زمان خسرو انوشیروان ساسانی (531-579م) آغاز شد. دولت گوک ترک (552-744)، توسط ترک های متعلق به قوم آشینا تاسیس شد. آنها تا سال 542م تحت تابعیت آوارها به شغل آهنگری مشغول بودند. بومین خاقان که اندکی بعد علیه آوارها شورش کرد، آنها را شکست داد و رسماً در سال 552م دولت گوک ترک را تاسیس کرد. (Gao, 1991, s. 729-733)

بومین خاقان در رأس دولت که در اتوکن پایتخت گوک ترک ها بود، قلمرو غربی رابه برادرکوچکتر خود ایستمی یابغو (557-556م) واگذار کرد. زمانی که ساسانیان برای گسترش مرزهای گوک ترک ها به کرانه های دریای خزر رساندند، ایستمی یابغو با ساسانیان همسایه شدند. دولت های ساسانی و گوک ترک ها بر ضد هپتالیان که در این زمان در آسیای مرکزی حکومت می کردند و مسیرهای مهم جاده ابریشم را در اختیار داشتند، توافق کردند. (Liu, 2011, s. 955)

هپتالیان کوچ نشین هایی در آسیای مرکزی بودند، که آنها محتمل از شاخه ای از هون ها بودند، که در حدود سال 360م در منطقه آلتای واقع در غرب مغولستان و شرق قزاقستان امروزی ظاهر شدند و به مرور قدرت خویش را به سمت غرب و جنوب غرب گسترش دادند. (Litvinsky, 1996, s. 138-139; Konukçu, 2002, C. 1, s. 1310).

ساسانیان و گوک ترک ها باهم متحد شدند و به هپتالیان حمله کردند و این دولت را نابود کردند. هر دو دولت به دنبال نابودی هپتالیان بودند، از این طریق به موقعیت اقتصادی و سیاسی رسیدند (Harmatta & Litvinsky, 1992, s. 336).

جدا از روابط سیاسی بین ساسانیان و گوک ترک ها، تعاملات فرهنگی مهمی بین دو دولت وجود داشت. این آشنایی به ویژه از نظر فرهنگی شباهت هایی بین دو دولت داشت. این شباهت ها به مفاهیمی مربوط می شد که به شاهان ساسانی و قدرت گوک ترک خاقان مشروعیت می بخشید، همچنین شباهت های مشترکی بین دولت های ساسانی و گوک ترک ها وجود داشت که بر جغرافیای نزدیک به یکدیگر تسلط پیدا کرده اند. به عنوان مثال، ویژگی مشترک بین دو تمدن، مفهوم سلطه در سازمان دولتی است. هر دو دولت برای تثبیت سلطه خود در داخل و خارج به برخی مفاهیم نیاز داشتند. فزه در نزد ساسانیان و مفهوم کوت در گوک ترکان را می توان نمونه ای از این مفاهیم نشان داد. فزه در منابع می تواند به معنای قدرت سیاسی یا تسلط سیاسی باشد، جدا از معانی دیگر، مانند «سعادت، خوشبختی، بخت نیز شامل می شد». کلمه

کوت دقیقاً مانند فرّه معنای مشابهی دارد. و این مشابهت ها از این نظر قابل مطالعه است. همچنین شباهت های زیادی از نظر معنا، نماد، القاب حکومتی وجود دارد. شاهان ساسانی و خاقان های گوک ترک قصد داشتند به لطف این مفاهیم، قدرت خود را هم از نظر سیاسی و هم از نظر دینی توسعه دهند.

به طور خلاصه، مجاورت جغرافیایی و تماس گوک ترک ها و ساسانیان باعث ایجاد روابط گسترده بین آنها شد. در این تحقیق سعی می کنیم شباهت های کوت و فره را بررسی کنیم.

پرسش اصلی

چه شباهت هایی بین فره و کوت در نزد ساسانیان و گوگ ترکان وجود داشت؟

منابع قدیم

الف- فره

اولین اثر معتبر در رابطه با فره که باید ذکر شود، کتیبه های ساسانی است. کتیبه ای که نرسه شاهنشاه ساسانی در پایکولی¹ برپا کرده بود، از نظر نحوه اعطای فرّه به این شاه و خاندانش، اهمیت ویژه ای دارد.

اثر دیگر مرتبط با پژوهش موردنظر *کارنامه اردشیر بابکان* است که محتملاً در دوره ساسانی تدوین شده و متنی که امروزه در دست است در دوره اسلامی تدوین نهایی شده است. این اثر همچنین از این جهت حائز اهمیت است که در مورد چگونگی حمایت فره از شاهنشاه اردشیر اول ساسانی و همچنین تشکیل دولت ساسانی توسط اردشیر اطلاعاتی به دست می دهد.

همچنین *شاهنامه فردوسی* شاعر نامدار ایرانی در مورد فره نیز از اهمیت بالایی برخوردار است. همانطور که مشخص است این اثر اطلاعات بسیار خوبی در مورد تاریخ ایران باستان به دست می دهد. البته علاوه بر این، از نظر ارائه اطلاعات دقیق از رابطه شاهنشاه ساسانی و فره نیز حائز اهمیت است.

ب- کوت

یکی از منابع قدیم که در مورد موضوع ما اطلاعاتی به دست می دهد، کتیبه های گوک ترک ها است. کتیبه های گوک ترک که به کتیبه های اورخون نیز معروف هستند، در قرن هشتم میلادی ساخته شده اند. این کتیبه از سه قسمت تونیوقوق، قول تیگین و کتیبه بیلگه خاقان تشکیل شده است. علاوه بر این، این کتیبه ها از نظر توضیح مفهوم کوت توسط خاقان های گوک ترک و اهمیت این کتیبه برای خاقان گوک ترکان بسیار

---

¹. کتیبه نرسه در پایکولی (پایقولی) در جنوب سلیمانیه عراق و در شمال قصر شیرین در یک کیلومتری غرب دهکده جدید برکل، قرار گرفته است.

مهم هستند. اولین بار کتیبه ای در سال 1730م توسط Philipp Johann von Strahlenberg به دنیای علم معرفی شد. پس از آن سیاحان روسی Peter Simon Pallas و Spassky اطلاعات مختصری در مورد این کتیبه ها ارائه کردند. N. N. Yadrintse در سال 1890 کتیبه های قول تگین و بیلگه خاقان را به دنیای علم معرفی کرد. و همچنین پژوهشگر دیگری Axel Olai که رهبری هیئت فنلاندی را برعهده داشت تصاویر کتیبه ها را در سال 1892 منتشر کرد. نویسنده دیگری F. Klementz کتیبه تونیقووق را در سال 1897 کشف کرد. V. Thomsen زبانشناس دانمارکی در نهایت کتیبه های اورخون را به طور کامل خوانده است (Kaçalin, 2007, s. 390-393).

کتاب قوتادگو بیلگه، نوشته دانشمند معروف یوسف هاس حاجیب، که در قرن یازدهم میلادی می زیست، از نظر موضوع ما نیز حائز اهمیت است. زیرا در این اثر، جدای از اینکه خاقان گوگ ترک برای به دست آوردن کوت چه ویژگی هایی باید داشته باشند، اطلاعات مهمی در مورد زمان جدا شدن کوت از خاقان گوگ ترک به دست می دهد.

پیشینه پژوهش

تابه امروز مطالعات مهمی در مورد فره انجام شده است. اولین پژوهشی که در این زمینه باید به آن اشاره کنیم فره می باشد؛

الف- فره

اثر Harold Walter Bailey *Zoroastrian Problems in the Ninth-Century* است که در سال 1943م نوشته شده است. نویسنده در این کتاب باتفکری تحلیلی به دین زردشتی می پردازد. اگرچه موضوع اصلی اثر مربوط به آیین زردشتی است، اما نویسنده اطلاعات بسیار موثقی در مورد تفکر فره می دهد. نویسنده مفهوم فره را در پرتو متونی چون سغدومانی و نیز متون مقدس ایرانی ارزیابی می کند.

مقاله ای به نام «فره این نیروی جادویی و آسمانی» توسط ژاله آموزگار در سال 1995/1374 نوشته شده، می توان اشاره کرد. تحلیل نویسنده از واژه فره، به ویژه در متون دینی زردشتی و نیز ارائه اطلاعات دقیق در مورد انواع مفهوم فره، به مطالعه ماکم می کند. مقاله گراردو نیولی «فره» که در *ایرانیکا* در سال 1999 نوشته شده است نیز بسیار مهم است. نکته ای که در مورد این مقاله نیولی باید به آن اشاره کنیم این است: نویسنده با بررسی دقیق ریشه شناسی مفهوم فره، تعاریف مختلفی را ارائه کرده است. از این نظر، مقاله او هنوز جدید است.

مقاله «فرّ و بخت» اثر جوزف الفنباین، سودمند است که در مورد ریشه‌های کلمه فره و دیدگاه‌ها و بحث‌های مطرح شده نوشته است.

همچنین اثر دیگری که باید در این زمینه ذکر کنیم «*The Aura Of Kings*» است که در سال 2003 توسط ابوالعلاء سودآور نوشته شده است. به همین ترتیب مقاله ای به نام «فره و مساله مشروعیت شاهنشاه ساسانی»، نوشته استاد روزبه زرین کوب اطلاعات مهمی در مورد فره، انواع فره و در مورد شهرهایی که در دوره ساسانیان تأسیس شده اطلاعات می دهد.

ب- کوت

متأسفانه تاکنون پژوهشی باتمركز بر مفهوم کوت صورت نگرفته است. با این حال، بسیاری از محققان ترک شناس در مطالعات خود در مورد تاریخ و تمدن ترک باستان به موضوع کوت، هر چند مختصر، اشاره می کنند. محرم ارگین که در سال 1975 م روی کتیبه‌های اورخون کار می‌کرد، در اثر خود به نام *یادمان‌های اورخون* اطلاعات مهمی در مورد کوت می‌دهد.

همچنین یکی از مهمترین آثاری که در این زمینه باید به آن اشاره کنیم، اثری به نام «فرهنگ ملی ترکیه» نوشته ابراهیم قفس اوغلو در سال 1977 است. قفس اوغلو در این اثر دیدگاه‌های قابل توجهی درباره مفهوم کوت ارائه کرده است. کاربهاء الدین اوگل، که اطلاعاتی در مورد *Türklerde Devlet Anlayışı* ارائه می دهد، در مفهوم دولت ترک در سال 1982 م مهم است. اثر دیگری که در این زمینه باید به آن اشاره کنیم، اثری با عنوان *Eski Türk Devletlerinde Unvan Ve Terimler* است که توسط عبدالقادر دونوق در سال 1988 م نوشته شده است. در این پژوهش، نویسنده به طور مختصر به مفهوم کوت و تعاریف ارائه شده در این زمینه پرداخته است.

طلعت طلعت تکین دو کتاب مهم در مورد کوت نوشته است که کتاب *Grammar of Orkhon Turkic* در برای کوت و همچنین در مورد کتیبه‌های ترکی و زبان ترکی اطلاعات دقیقی می دهد که در این زمینه کتاب مهمی است. به جز این کتاب *Irk Bitig The Book of Omens*، نوشته تکین، که مطالعات مهمی در مورد کتیبه‌های گوک ترک انجام داده است و همچنین کتیبه‌های اورخون: قول تکین، بیلگ تکین، تونوق (1995) اطلاعات مهمی در مورد ارتباط کوت و خاقان ترک می دهد.

1. واژه شناسی کوت و فرّه

الف. کوت

کوت به نام های کیت (Kit)، خوت (Hut)، گوت (Gut) و نیز کود (Kud) ذکر شده است. کوت در مغولی به صورت کوتاغ (Kutag) و توتاغ (Tutag) ثبت شده است. (Kalafat, 2019, s. 198) در واقع کوت برای

اولین بار در زمان امپراطوری هون های آسیا خاقان مته (Mo-tun) استفاده شده است. (Donuk, 1988, s. 77) در برخی منابع آمده است که مته پادشاه هون، خودش را این طور معرفی کرده است که خدای کوت تانهو(خاقان) او را بر تخت نشانده است. در واقع معنای پسر خورشید و وسیع آمده است(Kafesoğlu, 1977, s. 248-249) کلمه کوت معانی زیادی دارد. L. S. Levitskaya معنی کلمه کوت را در فرهنگ ریشه شناسی زبان های ترکی با سایر ترک لوژیست های روسی فراهم شده است. بر این اساس، همانطور که در جدول زیر مشاهده می شود، کوت در منابع مختلف معانی زیادی دارد.

معنی	زبان
زندگی	یاقوتی ³
جنین	آلتایی ⁴
منفعت، سود	چاوشی ⁵
زیورات	قارقالپاق ⁶

³ یاقوتی: ترکی یاقوتی که در منابع به Sakha نیز معروف است ترکیاقوت یک گویش دور از زبان ترکی است که در جمهوری خودمختار یاقوت فدراسیون روسیه در سیبری صحبت می شود. ترکی یاقوت از ترکی عمومی بسیار دور شده است، زیرا زبان ترکی مدت ها قبل از دوره ترکی اصلی جدا شده است. در ترکی یاقوتی که مدتها پیش زبان نوشتاری شد، مغولی، تونگوسی و شامل عناصر زبان روسی است. (Pakendorf & Novgorodov, 2009, s. 496)

⁴ ترکی آلتایی زبانی است که توسط ترکهای آلتای ساکن در منطقه جنوب سیبری امروزی صحبت می شود. ترکی آلتای یکی از دورترین اقوام ترکی ترکیه از نظر زمانی و مکانی است. ترکی آلتای ابتدا به عنوان یک زبان نوشتاری در نتیجه کار مبلغان مسیحی که از دهه 1840 به منطقه آمدند، شروع به توسعه کرد. (Menges, 1946, s. 74-76)

⁵ چاوشی که یکی از گویش های ترکی است، ترکی نامیده می شود که امروزه توسط مردم چوواش ساکن در مرزهای جغرافیای روسیه صحبت می شود (Tekin, 1990, s. 5)

⁶: در جمهوری خودمختار قارقالپاق که در منطقه آسیای مرکزی زندگی می کند، زبان های رسمی ازبکی و روسی است. برنامه های رادیویی و تلویزیونی به زبان های قارقالپاق، ازبکی، روسی و ترکمنی انجام می شود. قارقالپاق برای اولین بار در دوره شوروی به زبان نوشتاری تبدیل شد. اگرچه قارقالپاق ها یکی از کوچکترین گروه های ترک ساکن آسیای مرکزی هستند، اما برای

باشقیری 7	گرما، دنج، راحتی خانه
قرقیزی 8	خوشبختی، موفقیت
ترکی باستان 9	حیثیت، عظمت

جدا از تعاریفی که در بالا ذکر شد، محققان جدید نیز دیدگاه های متفاوتی را در مورد این موضوع ارائه کرده اند.

معنی	مرجع
اقتدار سیاسی، قدرت و سعادت	محمود کاشغری، ص 320
خوشبختی	یوسف هاس حاجیب XXV
مبارک و سعادت	Thomsen, 1935, s. 8
سلطه سیاسی	آرسال، 1947، ص 120
سعادت و دولت و اقبال	کافراوغلو، 1964، ص 54
خوشبختی	بیلی، 1971، ص 55
سعادت و خوشبختی	Clauson, 1971, s. 594
بخت و سرنوشت	بمباجی، 1973، ص 53
خوشبختی	Doerfer, 1975, s. 81.
سلطه سیاسی	قفس اوغلو، 1980، ص 33
دولت و عظمت	ون گابین، 1988، ص 47

محافظت از هویت خود سخت تلاش می کنند. زبان قارقالپاق یک زبان ترکی است که بسیار شبیه به آن است. (Taşağıl, 2001, s. 426- 427; Wurm, 1951, s. 494.)

⁷ این زبان باشقیر، باشکری یا ترکی است که توسط باشقیرهایی که به طور خودمختار در منطقه روسیه زندگی می کنند استفاده می شود باشقیر بخشی از شاخه کیپچاک زبان ترکی است. (Poppe, 1964, s. 4)

⁸ این زبان توسط دولت کنونی قرقیزستان استفاده می شود. ترکی قرقیزی گویش ترکی از شاخه آرال-کاسپین از گروه کیپچاق است. امروزه ترکی قرقیزی که به دو منطقه گویش اصلی شمالی و جنوبی تقسیم می شود، در زبان نوشتاری خود بر اساس گویش شمالی و جنوبی تقسیم می است. (Roux, 2020, s. 86)

⁹ اولین دوره زبان نوشتاری ترکی است. دوره ترکی قدیم به دو دسته ترکی گوک ترکی و ترکی اویغوری تقسیم می شود. ترکی قدیم: اولین دوره زبان نوشتاری ترکی است. دوره ترکی قدیم به دو دسته ترکی گوک ترکی و ترکی اویغوری تقسیم می شود. ترکی قدیم دوره های قرن هشتم تا سیزدهم پس از میلاد را در بر می گیرد.

(Ergin, 2002, s. 14; Erdal, 2004, s. 6).

برای اطلاعات بیشتر رجوع شود: (Turgunbayer, 2018, s. 24)

بخت و اقبال	بهاء الدين اوغل، 1989، ص 482
خوشبختی الهی	گلدن، 1992، ص 105
خوشبختی	دوبروویتس، 2006، ص 179
دستیابی به خوشبختی	Rásonyi, 2007, s. 170
مبارک» و «سعادت	Radlov, 2008, s. 295

ب. فرّه

واژه فره اگرچه مانند کوت معانی زیادی دارد اما در بین محققان به شیوه های مختلفی بیان می شود. کلمه فره: در پهلوی، «xvarrah یا xwarrah»، در اوستایی، «x^varaō»، در فارسی باستان hvarnah در سکایی phārra در متون پهلوی اشکانی farrah، در سغدی- بلخی (>APPO I) ، در مادی «فره»، در فارسی امروزی، آن به صورت korra بیان می شود (Walter, 1943, s. 3; Neil, 1971, s. 96; Nyberg, 1974, s. 221 Malandra, 1983, s. 88; Amuzgar, 1384/2005, s.33). معنای این کلمه در منابع به صورت جدول در ذیل اشاره شده است.

معنی	مرجع
ثروت، شکوه	مکنزی، 1971، ص 96
روح الهی	نیبرگ، 1974، ص 221
فیض الهی	Boyce, 1979 s. 39.
بخت، اقبال و شادی	Shahbazi, 1980, s. 34-35.
شان- شکوه	Malandra, 1983, s. 88
شکوه، بزرگ	ژاله آموزگار، 1392/2013، ص 33
سعادت، شکوه	زرین کوب، روزبه، 1392/2013، ص 340
مرجع سیاسی-سلطه سیاسی	Abolala Soudavar, http://www.iranicaonline.org/articles/farr-ii-/iconography

دقیقاً معلوم نیست واژه ی Xvarrah (فرّه) از کدام ریشه آمده است. در مقاله ژاله آموزگار ریشه فره را با xvar (خورشید) هم ریشه دانسته اند و یا از ریشه xvar در معنی به دست آوردن و گرفتن هم خانواده فرض کرده اند. درخشش و ثروت هم معنی کرده اند و نشانه

ای داشته اند از چیزهای خوب، پیشرفت و بخت. گاهی گفته اند فر خود پیشرفت نیست موجب و انگیزه پیشرفت است و یا نماینده همه نعمت هایی است که از آسمان می رسد. (آموزگار، 1384/2005 ص 33). ولی ویلیام مالاندر را می گوید که ریشه فره از xvar آمده است، مشخص نیست (Malandra, 1983, s. 89).

2. شباهت نمادی بین فره و کوت

مفهوم فره و کوت از نظر معنایی کاملاً مشابه یکدیگر هستند. البته جدای از تشابه معنا، لازم به ذکر است که برخی از عناصر نماد مفهوم فره و کوت نیز شباهت هایی دارند. به عنوان مثال، علیرضا شاپور شهبازی در اثر خود معنای فره را چنین توضیح می دهد:

اول اینکه فره نماد انسان بالدار به عنوان فره شاهی کاملاً با آتش شخصی هر پادشاه ارتباط دارد و در دوره ساسانیان می دانیم که در این دوره، آتش شخصی به عنوان یک از سرچشمه های فره پادشاهی شناخته می شده است. دوم فره شاهی پادشاهان ایرانی در تاج ها و جامه های آنها آشکار بوده و چون این نماد همان ویژگی ها را دارد، خود باید نشان دهنده فره پادشاهانی باشد که این نماد در فضای بالای نگاره های آنها بال گشوده است (Shahbazi, 1980, s. 34; Soudavar, 2003, s. 36).

در ایران باستان، پادشاهان بر هما را تاج خود نصب می کردند یا چترهای شاهی رو با آن می آراستند. این امر نشان دهنده ارتباط فر شاهی است (ماهوان & فرزاد قائمی، 1394/2015، ص. 122) فردوسی در ابیاتی در مورد تاج گذاری پادشاهان اشاراتی داشته است:

پوشید رخشنده رومی قباى
به تاج اندر آویخت پر همای
پوشید زربفت رومی قباى

ز تاج اندر آویخت پر هما (فردوسی/20071386/، 207/2)

چهارم اینکه جانشین ساسانی نماد هخامنشی، یک قوچ بالدار بود که از آن برای تجسم انسانی دادن به فره شاهی استفاده می شده است (Shahbazi, 1980, s. 34).

گفتیم که برخی از عناصر که نماد مفهوم کوت هستند، نیز مشابه فره هستند. این مفهوم کوت توسط برخی از چهره های ترک های استپ نمادین بوده و این نمادها توسط خاقان نیز مورد استفاده قرار می گرفت. اعتقاد بر این بود که کوت توسط یک حیوان نمادین به نام "پرنده کوت" از طرف خداوند به خان داده شده است. در دولت های قدیمی ترک، پرنده گانی به نام غاز، قو و در کوردای (اسم پرنده) به عنوان نماد

استفاده می شدند. همچنین به نماد کوت تبدیل شده است. در واقع تصور می شود که اصطلاح «پرنده بخت» که امروزه استفاده می شود از همین جا سرچشمه گرفته است. علاوه بر این، پرندهگان شکاری مانند شاهین و عقاب به عنوان نمادهای کوت و حق حاکمیت در بسیاری از دولت های ترک جای خود را گرفته اند. (Çoruhlu, 2010, s. 153).

3. شباهت تنوع بین فره و کوت

همچنین می توان شباهت این دو مفهوم را از نظر انوعی که دارند مقایسه کرد، اما باید توجه داشت که منابع تاریخی اطلاعات بیشتری در مورد انواع فره نسبت به کوت به دست می دهند. استاد ژاله آموزگار در مقاله خود شش نوع مختلف فره ذکر کرده است. به طور خلاصه انواع فره عبارتند از:

3.1 فرکیانی یا فره شاهی: که داشتن آن نهایت آرزوی شاهان است و فقط در شاهان خوب و برحق ایرانی، آنهایی که به خواست اهوره مزدا شاه شده اند جایگزین می شود و این توانایی را در آنان به وجود می آورد که کارهای نیک کنند و نیک بخت باشند. این فر برای کسانی که از سلسه ای ایرانی نیستند دست نیافتنی است. فرمانروایان نامی فره شناخته شده ای دارند که به صورت میراثی در می آید به هوشنگ و جم و کاووس و دیگر شاهان داده می شود تا به کیخسرو برسد. این فره نیز با این که خود نگاهبان است نیاز به نگاهبانی دارد (آموزگار، 1374/1995، ص. 34).

3.2 فره آریایی یا فره ایرانی: از صفت «آفریده اهوره مزدا» را دارد نیروی ایزدی است که تنها به ایرانی تعلق دارد. به همه ایرانی ها، آنهایی که زاده شده اند یا زاده خواهند شد. این فره دشمنان ایران را سرکوب می کند، ایرانیان را بر بد خواهان ایران پیروز می کند و بر این سرزمین خرمی می بخشد. (آموزگار، 1374/1995، ص. 34)

3.3 فره اهوره مزدا: در متنی پهلوی یادگار زیران به فره اهوره مزدا سوگند می خورند: «به فره اهوره مزدا و دین مزدیسنان و جان زیر برادر سوگند می خورم.» (یادگار زیران، 2013/1392، ص. 74)

فره موبدی یا پیامبری: نیز انواع فره بود کی خاص مردان دین است. **3.4**

3.5 فره همگان: بر حویش کاری و تلاش فردی حاصل میشود و همه انسانها صاحب آن فره هستند. (آموزگار، 1995/1374، ص. 34)

3.6 فره پهلوانی: آخرین نوع فره است کی به هر کسی تعلق باید خصایص پهلوانی یافته و کمک این فره در راه نابودی دشمنان و

آبادانی کشور می‌کوشد. از جمله این افراد گرشاسب است، کی فره پهلوانی جمشید، در سومین مرتبه از وی جدا شد و به او رسید. به جز این در *اوستا* دو فر نامیده شده یکی فر ایرانی یا *airyanem* و دیگری فر کیانی یا *xvareno kavaenem*. در دو سی روزه کوچک و سی روزه بزرگ فر ایرانی و فره کیانی هر دو با هم ذکر شده است. (زرین کوب، 2013 / 1392، ص 315). همچنین در *اوستا* فر در پیکر مرغ وارغن جلوه گر شده است، البته اینگونه تعبیرات در *اوستا* ارتباط تامی باخصلت های ایرانی نژاد دارد چون ایرانیان توانا و دلیر و پهلوان بودند فر ایزدی نیز در *اوستا* به صورت مرغ نیرومند و پر زوری به سوی ناموران آنان در پرواز است. (زرین کوب، 2013 / 1392، ص 319) همچنین وقتی به کژی می‌رود، فر او به شکل بازی در می‌آید، همانطور که اشاره کردیم از او دور می‌شود، ابتدا به نزد مهر می‌رود و بعد به نزد دو ایزد دیگر می‌رود. به احتمال زیاد دو بالک روی تاج ساسانیان نشانه این بود که فر پادشاه نرفته است و در نزد او باقی است. بنابراین نماینده موجودیت فر است که از آن پس به سبب عوامل فره افزون می‌بایست ترقی کند (پور داود، 2015/1394، ص 319).

همانطور که در بالا به انواع فره اشاره شد، اطلاعات مختصری توضیح داده شده ولی در بیشتر منابع در برای کوت اطلاعات زیادی نمی‌دهند ولی براساس برخی منابع به سه کوت می‌توان اشاره کرد. که عبارتند از:

1 Bor Kut : (بور کوت) به جسمی کوت می‌دهد و آن را نامرئی می‌کند.

2. İyi Kut : (ای‌یی کوت) نیروی معنوی در موجودات است.

3 Sal Kut : (سال کوت) متحرک است ومانند باد می‌وزد. (Zola, 2012, s. 193; Kalafat, 2019, s. 198).

4. شباهت قدرت سیاسی بین فره و کوت

گوگ ترک ها، مفهوم قدرت سیاسی را با تعبیر «کوت» بیان می‌کردند (Kafesoğlu, 1977, s. 249). بهترین اثر توضیح دهنده این موضوع کوتادگو بیلگه¹⁰ است که در تاریخ ترک جایگاه مهمی دارد و توسط یوسف هاس حاسیب در قرن یازدهم میلادی نوشته شده که شامل مفهوم کوت می‌شود. موضوعات مهم زیر در مورد کوت در این اثر ذکر شده است: ماهیت کوت

عدالت است. فضیلت و سرنوشت از کوت متولد می شود. راه اصالت (حاکمیت) از آن می گذرد. همه چیز در دست کوت است، همه آرزوها از طریق آن به حقیقت می پیوندند. کوت تجسم الهی است. به لطف کوت، گرگ و بره باهم زندگی می کنند. (Yusuf Has Hacib, 1985, s. 109-674-676)

براساس اعتقاد گوگ ترک ها و ساسانیان حاکمیت از طرف خدا اعطا شده است و به عنوان مثال، در کتیبه کول تگین در کتیبه های اورخون نوشته است:

teng- teng-riteg tengride bol-mış tür(ü)k bilg qağan «خاقان ترکبیلگه ترک که مانند خدا در آسمان به دنیا آمده است»، و در ادامه این کتیبه می گوید که «tengri yarlı» "qaduqın üçün özüm qutum bar üçün qağan olurtum" می گوید «نشستم چون خدا دستور داد و چون کوت متعلق به من بود و خاقان شدم» (Tekin, 1968, s. 275-283). همچنین در کتیبه های ساسانیان هم مانند گوگ ترکان به این مراد اشاره شده است. برای مثال هم نرسه شاهنشاه ساسانی در کتیبه پایکولی می گوید که او و اجدادش فرزه داشته اند. نرسه عقیده داشت که این فره توسط اهوره مزدا به او داده شده است. (Humbach & Skjærvø, 1983, s. 42) این نشان می دهد که در گوگ ترکان و ساسانیان تنها با وجود یک قدرت مقدس (فره) می توان به حاکمیت (پادشاهی) رسید. یعنی کسی که این قدرت الهی را نداشت نمی توانست حکومت کند. زیرا که در گوگ ترک ها یک قانون مهمی به نام توره¹¹ وجود داشت و همچنین یک مجلسی به نام قورلتای¹² داشتند که این مجلس نقش خاقان را محدود می کردند و مانع داشتن کوت به صورت کامل در دست خاقان می شدند.

همچنین خاقان ترک برای داشتن کوت شرایط خاصی داشت. به عنوان مثال، برای اینکه یک گوگ ترک خاقان به قول Carter Vaughn Findley، اول از همه، باید از نوادگان آشینا¹³ باشد. (Findley, 2005, s. 51)

---

¹¹ توره نامی است که به تمام قوانین شفاهی حقوقی که زندگی سیاسی و اجتماعی دولت ها و جامعه ترکیه باستان را تنظیم می کند، اطلاق می شود. (Donuk, 1983, s. 85)

¹² مجلس قورلتای به عنوان مجلس toy شناخته می شد در این مجلس درباره سیاست، جنگ، اقتصادی و بعضی مواقع فرهنگی تصمیماتی می گرفتند. (Ögel, 2002, C. 2, s. 874-887)

¹³ Beckwith, Christopher در مقاله خود به قلم کریستوفر می نویسد که این مفهوم که در منابع چینی از آن به عنوان «آشینا» یاد می شود، برای تبار سلطنتی

جدا از این، خاقان های گوکترک که می خواستند کوت داشته باشند باید ویژگی های خاصی داشته باشند. مثلا: عاقل، باهوش و دانا، شجاع، قوی و دلاور، دارای نسب شریف، درستکار و نیکوکار، وفادار به قول خود باشد، کینه توز نباشد، ملایم، نیکوکار، عاقل، هوشیار، صبور، مهربان، در سیاست مهارت داشته، پاک، پارسا، نرمخو، پاک دل، فهمیده، مهمان نواز، رحیم و مهربان، خویشتن دار و خدا را بندگی باشد، عجول و ظالم، دروغگو، لجوج، متکبر، خسیس، حرام خوار، مشروبات الکی و قمار باز نباشد، از شر دوری کند، خون ریزی نکند، شمشیر را رها نکند. به مال دنیوی اهمیت ندهد، فریب دنیا را نخورد، فراموش نکند (Donuk, 1990, s. 9-25). که وجود آنها زودگذر است. طبق این منابع، حاکمی که کوت را تصاحب می کرد، وظایف بسیار مهمی داشت. بر این اساس مهمترین وظایف آن عبارت بودند از: برای جمع آوری قبایل پراکنده و افزایش جمعیت، برای تغذیه و پوشاک مردم، تضمین ثبات اقتصادی، قانون عادلانه و نظم عمومی باید داشته با (Yusuf Has Hacip, 1985, s. 2957, 2958, 2965, 2983).

معیارهای داشتن کوت در بالا ذکر شد. این معیارها بسیار شبیه به کسانی است که دارای فره هستند. در کتاب پنجم دینکرد توضیح می دهد که دارندگان فره چه معیارهایی باید داشته باشند. یکی از این معیارها قبل از هر چیز باید شخص داشته باشد، که از خاندان ساسانی

ترکان به کار می رفته است. Lev Nikolayevich Gumilev. نتیجه گرفت که این کلمه به معنای "گرگ نجیب" است (Christopher, 1993, s. 206; Gumilëv, 2011, s. 36). علاوه بر نویسندگان ذکر شده در بالا، نویسنده به نام سنسر دیویتچی اوغلو نیز اطلاعات مهمی در مورد نحوه ذکر کلمه آشینا در منابع مختلف می دهد. واژه آشینا در چینی A-shih-na، در یونانی A (rs) i (l) a، در سغدی A ş(a) na، در هوتن و سکاکی، A s(a) na است.

البته کلمه آشینا که در منابع به اشکال مختلف آمده است، می تواند معانی مختلفی داشته باشد. به عنوان مثال، کلمه آشینا در منابع یونانی به معنای اولین خان ترکی است، در حالی که در سغدی به معنای آبی، ختنی و ساکای، ارزشمند، نجیب است. بر اساس آنچه از منابع تاریخی دریافتیم، سلسله آشینا قبل از تأسیس دولت گوک ترک، زیر نظر آورها زندگی می کردند. سلسله آشینا به رهبری بومین خاقان در سال 552 م با آورها جنگید و به پیروزی تاریخی رسید و دولت گوگ ترک را رسماً تأسیس کرد.

(Divitçioğlu, 1999, s. 180)

بوده باشد.¹⁴ به همین ترتیب، شخصی که صاحب فره است، عادل باشد، از رفتار بد دوری کند، به توافقات پایبند باشد، (دینکرد، 1386/2007) (اگر صاحب کوت یا فره دارای خصوصیتی نباشد که در بالا ذکر شد، این قدرت الهی را از دست خواهد داد (کریستین سن، 1314/1914، ص 20).

بر اساس اندیشه گوگ ترک ها و ساسانیان قدرت الهی (فره و کوت) می توان یک ملت و خاندان را نجات بدهد. این دو قدرت (فره و کوت) شباهت هایی که در دولت های ساسانی و گوگ ترک ها داشته اند، بر اساس این شباهت ها در دولت گوگ ترک گاهی اوقات اعتقاد بر این بود که کوت برای نجات یک خاقان یا ملت از نابودی داده می شد. به عنوان مثال، بیلگه خاقان در کتیبه گوگ ترک می گوید: خدا مرا به عنوان خاقان انتخاب کرد تا نام ملت ترک از بین نرود. (کتیبه های اورخون، بندی 7)

البته گاهی اوقات ندادن کوت به حاکمان باعث بروز بلاهایی می شود. به عنوان مثال، در سال 630 م دولت گوگ ترک در تحت امر چین بود. این زندگی اسارتی در حدود 50 سال تا سال 692 بعد از میلاد ادامه داشت و آثار عمیقی بر ملت ترک گذاشت. این وضعیت در کتیبه ها به عنوان اراده خداوند به طور کامل توضیح داده شده است. در کتیبه تونیوقوق وزیر معروف گوگ ترک، وقایع مربوطه به شرح زیر توضیح داده است:

" بیلگه تونیوقوق، می گوید: من خودم در چین متولد شدم. قوم ترک (در آن زمان) به چین وابسته بود. وقتی ملت ترک خاقان نداشتند چین را ترک کردند و خان (دیگری) را پیدا کردند. (پس از آن) او خان خود را ترک کرد و دوباره به چین وابسته شد. به خاطر همین خداوند فرمود: «(من به تو یک خاقان دادم. (شما) خان (دولت) خود را گذاشتید و (به چین) وابسته شدید» (ملت ترک) چون به چین وابسته بودند، خداوند (آنها را کشت).

او می گوید قوم ترکان (بدین ترتیب) از بین رفت، از هم پاشیده شد و ناپدید شدند. (Ergin, 2003, s. 36) همانطور که فهمیده می شود بر اساس اعتقاد گوگ ترک آنچه که در منابع آمده است که جامعه ای که خداوند به آن کوت اعطا می کند چه بر سر آن می آید و بر جامعه ای که کوت اعطا نمی کند، چه می شود. از این نظر، خان های گوگ ترک این مفهوم را به عنوان یک "قدرت مقدس" تلقی کردند، کسی که این

¹⁴ V.Lukonin در مقاله ای که می نویسد که ساسانیان در قرن پنجم اجداد خود را به Kavis می رسانند که در تاریخ افسانه ای ایران قرار دارد. (Lukonin, 2008, s. 697)

قدرت مقدس (کوت) را صاحب می شد خودش را در بهشت احساس می کرد
(Golden, 2011, s.43).

دربالاگفته شد که کوت یا اوراصلی خاقان گوک ترک و سلسله او بود.
می توان نمونه مشابهی را از زمان ساسانیان مشاهده کرد. چگونگی حفظ
اردشیر و سلسله او توسط فره نیز در *کارنامه اردشیر بابکان* توضیح
داده شده است. درمتنی زیر آمده است که اردشیر ساسانی مدتی در
کاخ اردوان اشکانی زندگی کرد و سپس به کمک فره توانست فرار کند:
اگر یزدان فره ایران شهر به یاری ما رسد
به بوختیم به نیکویی و خوبی رسیم، ایدون کنم
که از تو فرخ تر اندر گیهان کس نبود. (بهرام فره وشی، 1397/2018،
ص 29)

همینطور در این اثر به این موضوع که فره چگونه اردشیر را از دست
دشمنان نجات داد و امنیت را درجایی گرفت که به شرح زیر اشاره شده
است.

ایدن گویند کی خره کیان کی بدور بود
اکنون اندر پیش اردشیر و اندک اندک
همی رفت تا اردشیر از آن جای دوش گذر از دست دشمنان بی گزندانه
بیرون آمد.
و فراز به دهی کی ماند خوانند رسید. (بهرام فره وشی، 1397/2018،
ص. 68-69)

در *شاهنامه* فردوسی اردشیر صاحب فره و به سایه او دشمنش کشت
و این دوبیتی را نوشت.

بدانگه که شاه اردوان را بکشت
ز خون وی آورد گیتی به مشت
بدان فر و اورند شاه اردشیر

شده شادمان مرد برنا و پیر. (فردوسی، 1386/2007: 40/4)

همچنین خاقان گوک ترک که کوت داشت، می توانست به دلایلی بعداً
کوت خود را از او پس بگیرد. (Koca, 2002, C.2, s. 328) این در مورد
پادشاهانی که صاحب یک فره هستند نیز صادق است. فردوسی در کار
خود اطلاعات مهمی در این زمینه به دست می دهد. یکی از این اطلاعات
در مورد موضوع ما به شرح زیر است:

سپهبد که با فر یزدان بود
همه خشم او بند و زندان بود
مکافات یابد ز چرخ بلند

چو خونریز گردد بماند نژند. (فردوسی، 1386/2007
4: 323/)

5. کاربرد بین القاب فره و کوت

آخرین مرحله ای که در مورد شباهت های فره و کوت از طریق عنوان ها می توان مقایسه کرد. از طریق نام مستعار می توان شباهت دیگری بین فره و کوت را ارزیابی کرد. به عنوان مثال، حاکمان دارای کوت گاهی از این مفهوم به عنوان (کوت) استفاده می کردند (Klyashtorny, 2006, s. 367).¹⁵ عنوان "کوتلو" را به خود اختصاص داد. کوتلو، یعنی رحمت خدا و حمایت آن تکیه گاه اوست. (Chavannes, 2007, s. 101) بازهم عنوان «Iduk-Kut» در دوره گوک ترکان به کار می رفت. منظور از آن، عنوان مقدسی است که از طرف خداوند فرستاده است. (Chavannes, 2007, s. 101) شاهنشاهی ساسانی بر روی سکه هایی که ضرب می کردند، واژه هزوارش خوره را می نوشتند. به عنوان مثال خسرو پرویز بر روی سکه خود GDH را که نماد خوره بود را ضرب می کردند. (Göbl, 1983 s. 330) جدای از آن، واژه فره در نام برخی از شهرهایی که در زمان ساسانیان تأسیس شده اند نیز آمده است. مثلاً اردشیر فره، هرمز فره. (روزبه زرین کوب، 1392ص. 344).

نتیجه

روابط ساسانیان و گوک ترکان بسیار کهن است. هر دو دولت شروع به برقراری ارتباط نزدیک با یکدیگر به ویژه از نظر فرهنگی، از قرن ششم کرده اند. در نتیجه این ارتباط ها، دو دولت نه تنها با فرهنگ یکدیگر آشنا شدند، بلکه از نظر فرهنگی نیز با یکدیگر تعامل داشتند. یکی از این تعاملات، مفهوم کوت و فره بود که هم برای ساسانیان و هم برای گوک ترکان اهمیت سیاسی و دینی داشت. وقتی به این دو مفهوم توجه می کنیم، از نظر معنا، نماد و تنوع شباهت های زیادی با یکدیگر نشان می دهند.

البته این شباهت ها را در این مقاله بیان شده است. دلیل اینکه شاهنشاهی ساسانی و خاقان گوک ترکان به مفاهیم کوت و فره بسیار شبیه بودند و به یکدیگر نیاز داشتند، در واقع می خواستند از نظر سیاسی و دینی هم در داخل کشور و هم بر ملت هایی که بر آنها تسلط داشتند، قدرتمند باشند. به عبارت دیگر، شاهنشاهی ساسانی و خاقان گوک ترکان که در واقع هر دو می خواستند، سلطنت خود را مشروعیت بخشند.

البته جدا از این شباهت ها، ساسانیان در یک نظم مستقر علیه گوک ترکان که زندگی کوچ نشینی داشتند می خواستند به حیات خود ادامه بدهند از این منظر می توان گفت که مفهوم فره از نظر سیاسی

¹⁵ ایلتریش خاقان (681-693) بنیانگذار دومین خاقان شرقی گوک ترکان بود.

نقش فعال تری نسبت به مفهوم کوت داشت. خاقان های گوگ ترک و شاهنشاهی ساسانی از لحاظ سیاسی و دینی می خواستند خود را قوی نشان دهند از مفهوم کوت و فره بسیار استفاده می کردند. از مجموع مباحث مطرح شده می توان نتیجه گرفت که کوت و فره شباهت ها و یکسانی های بسیار نزدیکی با یکدیگر داشتند.

EXTENDED SUMMARY

Iranian-Turkish relations date back to prehistoric times. We witness that these bilateral relations gained momentum, especially in the 6th century AD. Because the Akhuns, considered one of the powerful states of the era, held some important commercial cities on the Silk Road route, paving the way for the Sassanids and Gokturks to contact each other. In this context, Istemi Yabgu agreed with the Sassanid shah Husrev Anushirvan, of which he was a contemporary, and eliminated the Akhuns and divided the Akhun lands, including Ceyhun. As a result of the political and commercial relations these two states entered with each other, they had the opportunity to get to know each other's civilizations closely. Of course, the fact that the Gokturks led a nomadic life and the Sassanids led a settled life reveals that the two civilizations have different characteristics. However, when we examine the understanding of the sovereignty of the two states, it will be understood that some common aspects are similar to each other.

One of these commonalities concerns the ideology of political legitimacy needed to govern the state. While the equivalent of this ideology was Kut in the Gokturks, it was Farrah in the Sassanids. When we look at the word meanings of the two concepts, it will be understood that they have meanings such as happiness and luck. However, these two concepts were perceived as a divine power bestowed by God to the rulers to rule the state rather than these meanings. In this respect, it is understood that the Gokturk Khans and Sassanid shahs emphasized such ideologies to legitimize their reign in the inscriptions they had erected. Of course, it is possible to see these concepts outside the descriptions. For example, some Gokturk *Khagans* wanted to consolidate their power politically and religiously by adding the word Kut to their titles. The use of the title "Kutluk" by Gokturk Kagan İlteriş is an example of that. The Sassanid shahs, like the Gokturk *Khagans*, had some expressions corresponding to the word Farrah printed on the minted coins to make their reign effective.

This study, written here, aims to point out the similarities between the concepts of Farrah and Kut, as well as point out how the Sassanid shahs and Gokturk Khagans used these concepts to legitimize their power.

- آموزگار، ژاله، (1374/1995) «نقد ادبی: فره، این نیروی جادویی و آسمانی»، کلک آبان و آذر و دی، شماره 68 و 69 و 70.
- آموزگار، ژاله، (1386/2007) *زبان، فرهنگ، اسطوره*، تهران: معین.
- آموزگار، ژاله، (1388/2009) احمد تفضلی، کتاب پنجم دینکرد: آواشناسی، ترجمه، تعلیقات، واژه نامه، متن پهلوی، تهران: معین، چاپ پنجم،
- ابوالقاسمی، محسن، (1398/2019) «جلوه های تصویری و نوشتاری فر یا خوره بر سکه های ساسانی (224م تا 651م)»، پژوهش های باستان شناسی ایران، پاییز، دوره 9، شماره 22.
- الفنباين، جوزف، (1394/2015) «فرو بخت» مترجم یوسف سعادت، ویژه نامه فرهنگستان (فرهنگ نویسی)، اردیبهشت، شماره 9.
- پور داود، ابراهیم، (1394/2015) *یادداشت‌های بریشت ها*، تهران: اساطیر.
- یادگار زیریان، (1392/2013) ترجمه: ژاله آموزگار، تهران: انتشارات معین.
- بیانی، ملک زاده، (1351/1972) «شاهین نشانه فرایزدی»، *بررسی های تاریخی*، شماره 9.
- دریایی، تورج، لقب پهلوی «چهر از یزدان» و شاهنشاهان ساسانی، نامه فرهنگستان، سال 1377، شماره 16.
- زرین کوب، روزبه (1392/2013) «فره و مساله مشروعیت شاهنشاه ساسانی»، *مروارید خلیج فارس*، تهران: نشر گستره،
- فردوسی، ابوالقاسم، (1386/2007) شاهنامه، بکوشش جلال خالقی مطلق، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی تهران،
- شفق، اسماعیل (1391/2012) «جستاری پیرامون «همای»»، پژوهش های زبان و ادبیات فارسی، دوره چهارم، شماره 1، بهار.
- کارنامه اردشیر بابکان، (1382/2003) ترجمه فارسی و واژه نامه، -فره وشی، بهرام، تهران: انتشارات دانشگاه تهران،
- کریستن سن، (1386/2007) آرتور، وضع ملت و دولت و دربار در دوره شاهنشاهی ساسانیان، مترجم مینوی تهرانی، تهران: اساطیر.
- کریستن سن، آرتور، (1388/2009) ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، تهران: نشر صدای معاصر، تهران.
- کاتوزیان، محمد علی همایون، (1377/1998) «فره ایزدی و حق الهی پادشاهان»، *اطلاعات سیاسی و اقتصادی*، 1377، شماره 129 و 130.

Maksudi, A.S. (1974). Türk tarihi ve hukuk. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yay.

Bailey, H. W. (1791). Zoroastrian problems in the ninth-century books. Oxford: Clarendon Press.

Barthold, V.V. (2004). Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler (Dağ, H. Haz.). Ankara: Çağlar Yay.

Beyoğlu, A. Ali. (2020). Eski Türklerde kut ve töre bağlamında hükümranlığın hududları. Turkish Journal of History, 71, 29-50.

Bilge, E. (1996). Orhun Abideleri hakkında Türkiye'deki ilk bilgiler. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı. 3. 409-422.

- Bombacı, A. (1953). Kutadgu Bilig hakkında bazı mülahazalar. 60. Doğum yılı münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı. Ankara :Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yay , 60. 65-75.
- Boyce, M. (1979). Zoroastrians their religious beliefs and practices. London: Routledge.
- Caferoğlu, A. (1964). Türk dili tarihi. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Carter, V. F. (2005). The Turks in world history, Oxford: University Press.
- Çaşteğin, T. (2019). Kırgız kültüründe kut kavramının özellikleri. Türk Dünyası Dergisi, 47, 245-257.
- Clauson, G. (1972). An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish (EDPT)“ Söz Dizini / The Word Index of the “An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford: Clarendon Press.
- Chavannes, E. (2007). Çin kaynaklarına göre Batı Türkleri (Koç, M, Çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- Christopher, B. (1993). On the Royal Clan of the Turks. The Tibet Empire in Central Asia. Princeton University Press.
- Çoruhlu Y. (2010). Türk mitolojisinin ana hatları. İstanbul: Kabalcı Yay.
- Dobrovits, M. (2006). They called themselves Avar" – considering thepseudo- Avar Question InTheWork Of Theophylaktos", *Ēran ud Anērān*, Studies Presented to BorisIl'iç Maršak on the Occasion of His 70th Birthday, Venice: Libreria Editrice Cafoscarina. 175-185.
- Donuk, A. (1988). Eski Türk devletlerinde unvan ve terimler. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Donuk, A. (1990). Türk hükümdarı. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Doerfer, G. (1975). Türkische und mongolische elemente im neupersischen: Türkische elemente im neupersischen. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH.
- Ergin, M. (2003). Orhun âbideleri. İstanbul: Hisar Yay.
- Gabain, V. (1988). Eski Türkçenin grameri (Akalın, M. .Çev.). Ankara: TTK Yay.
- Gnoli, Gh. Farr(ah). Encyclopaedia Iranica .<https://iranicaonline.org/articles/farraH/>
- Golden, P. B. (2011). Central Asia in world history. Oxford : Oxford University Press.
- Golden, P. B. (1992). An introduction to the history of the Turkic peoples. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Göbl, R. (1983). Sasanian coins, The Seleucid, Partian and Sâsânîan period. The Cambridge History Of İnan, III/(2). 322-343.
- Humbach, H. & Skjærvø. (1983). *The Sassanian inscription of Paikuli*. III/(1). 1-55.
- Radlov, V. V. (2008). Türklük ve Şamanlık (Temir, A. Andaç, T. Uğurlu, N. Çev.). İstanbul: Örgün Yay.
- Gökalp, Z. (1995). Türk Medeniyet Tarihi. Ankara: Ötüken Yay.
- Gumilëv, L. N. (2011). Eski Türkler, (Batur, A. Çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- İsenbige T. & Gülnar K. &, Cahide B. (2005). Eski Tang tarihi-Çin kaynaklarında Türkler. Ankara: TTK Yay.
- Kafesoğlu, İ. (1980). Kutadgu Bilig ve kültür tarihimizdeki yeri. İstanbul: Kültürü Kaynak Eserleri Serisi.

- Köprülü, F. (1980). Türk edebiyatı tarihi. Ankara: Ötüken Yay.
- Kafesoğlu, İ. (1977). Türk milli kültürü. Ankara: Ötüken Yay.
- Kalafat, Y. (2019). Türk halk inançlarından mitolojiye kut bağlamında mesken-aile ve aile değerleri. İstanbul: TDBB Yay.
- Koca S. (2002). Devlet meclisi ve kurultay. Türkler Ansiklopedisi (C. 2, s. 823-844). Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Klyashtorny, S. G. (2006). Ancient Turk Rock inscriptions in the Talass Ala-TooA Sogdian word in an Old Turk inscription. Ēran ud Anērān, Studies Presented to Boris Il'ich Maršak on the Occasion of His 70th Birthday. Venice: Libreria Editrice Cafoscara. 367-371.
- Kaşgarlı, Mahmut. (1992). Divanü Lûgat-it-Türk (Atalay, B. Haz.). Ankara: TTK Yay.
- Kaçalin, M. S. (2007). Orhon Kitabeleri. İslam Ansiklopedisi (C. 33, s. 390-393). Ankara: DİA Yay.
- Kent, R.G. (1953). Old Persian: grammar, texts. Lexicon: American Oriental Society.
- Lubotsky, Alexander, Avestan xvarənah-: the etymology and concept. Sprache und Kultur. Akten der X. Fachtagung der Indo germanischen Gesellschaft Innsbruck, (ed. W. Meid), Vol: 22.-28. 1996.
- Lukonin, V. G. (1983). Political, social and administrative institutions, taxes and trade. The Seleucid, Partian And Sāsānīan period, *The Cambridge History Of Iran*, 3(2). 681-741.
- MacKenzie, D. N. (1971). Concise Pahlavi dictionary. London: Routledge Press.
- Malandra, W. (1983). An introduction to Ancient Iranian religion reading from Avesta and the Achaemenid inscriptions. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Nyberg, H. S. (1974). A manual of Pahlavi. Harrassowitz.
- Ögel, B. (1971). Türk kültürünün gelişme çağları. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi..
- Ögel, B. (1989). Türk mitolojisi, Ankara: TTK Yay.
- Ögel, B. (2002). Devlet meclisi ve kurultay. Türkler Ansiklopedisi (C. 2, s. 874-887). Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Poppe, N. (1964). *Bashkir Manual*, Bloomington: Indiana University Press.
- Rásonyi, L. (2007). Tarihte Türklük (Koşay, H. & Andaç, T & Uğurlu., N. Çev.). İstanbul: Örgün Yay.
- Roux, J. P. (1999). Eskiçağ ve ortaçağda Altay Türklerinde ölüm (Kazancıgil, A. Çev.). İstanbul: Kabaalıcı Yayınları.
- Roux, J. P. (2011). Eski Türk mitolojisi (Musa Yaşar Sağlam, M.Y, Çev.). İstanbul: Bilge Su Yay.
- Servet D. (1999). Kök Türkler. İstanbul: YKY Yay.
- Shahbazi, A. S. (1980). An achaemenid symbol II. Farnah '(God Given) fortune' symbolised. *AMI*, N.F. 13. 119-147.
- Soudavar, A. Farr(ah) ii. iconography of Farr(ah) Xvarənah. *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2016, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/farr-ii-iconography>.
- Soudavar, A. (2003). The Aura Of kings legitimacy and divine sanction in Iranian kingship, *bibliotheca Iranica intellectual traditions series*. California: Mazda Publishers.

- Turgunbayer, C. (2018). Kırgız kültüründe kut kavramının özellikleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 41. 246-247.
- Taşagıl, A. (2004). *Göktürkler I-II-III*. Ankara: TTK Yay.
- Taşagıl, A. (2013). *Kök tengri'nin çocukları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Tekin, Talat, İrk Bitigthe book of omens, Harrassowitz Verlag · Wiesbaden, 1993.
- Tekin, T. (1968). *A grammar of Orkhon Turkic*. Indiana University Press.
- Tekin, T. (1995). *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Bilge Su Yay.
- Thomsen, W. (1935). *Mogolistan'da Türkçe kitabeler*. *Türkiyat Mecmuası*, III, 81-118.
- Yusuf Has Hacip. (1991). *Kutadgu Bilig* (Arat, R.R. Haz.). Ankara: TTK Yayınları.
- Zola, L. (2012). *The Revival of Shamanism, Shamans and Contemporary Art: The Case of the Sakha Republic (Yakutia)*¹, *Shaman*, 20/1. 157-174.